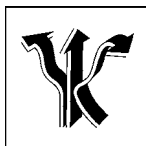

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

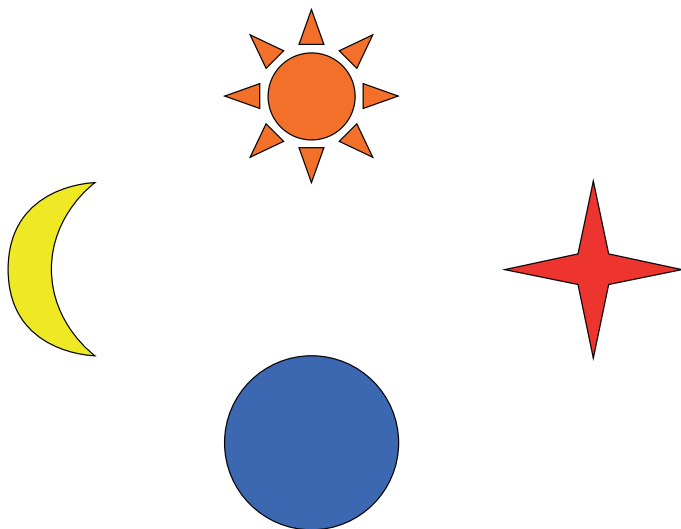
Українсько-Азербайджанський Інститут соціальних наук
і самоврядування ім. Г. А. Алієва

МАУП

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

*Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції
на базі кафедри українознавства*

Київ
ДП "Видавничий дім "Персонал"
2012

Редакційна колегія:

Бідзюра І. П. — директор УАІСНС, д-р політ. наук, проф.;
Шилов Ю. О. — зав. каф. українознавства, академік МКА, канд. іст. наук, проф.;
Соколовська К. М. — заст. зав. каф. українознавства, канд. іст. наук, доц., проф. МКА

Затверджено до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 11 від 25.06.12)

Видання здійснене в рамках проекту “Наукові праці МАУП”

Актуальні проблеми українознавства: [звед. зб. матер. наук.-практ. Д-87 конф.]. — К.: МАУП, 2012. — 286 с.

Розкриваються історичні, теоретичні та методологічні аспекти українознавчої дисципліни не тільки як складової духовності українства, а й як феноменального явища світової цивілізації.

Проаналізовано роль і місце науки українознавства у розбудові демократичного суспільства суверенної європейської держави України.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів.

ББК 87я73

ЗМІСТ

І. П. Бідзюра

Вступне слово 6

Ю. О. Шилов

*Актуальні проблеми
українознавства* 8

В. Ф. Баранівський

*Українознавство як чинник
розвитку політичної культури* 19

Микола Дорошко

*Проблема соборності українських
земель: історична ретроспектива
і сучасний стан* 23

А. П. Самодрин

*Від регіональної політики
до регіонального самоврядування:
кременчуцький регіон* 32

П. В. Пиріг

*До питання про становище
українського козацтва в другій
половині XVII ст.* 43

Л. Литвин

*Пошук національної
самоідентичності українців
(на прикладі віршів т. зв. полемічного
комплексу 80–90-х років XVI ст.)* 47

В. П. Руденко, І. Л. Винар

*Прадавні клейноди — сучасні
символи Білої Церкви* 53

К. М. Соколовська

*Формування української еліти
засобами українознавчих
дисциплін* 60

В. В. Утвенко

*Виховання національної
свідомості та гідності українців
на засадах історичного досвіду* 64

І. О. Проценко

*Трансформація української
освітньої ментальності* 67

Є. С. Костюк

*Діяльність Українського Червоного
Хреста у 20–30-х роках XX ст.:
соціальний аспект* 70

І. Алмаші

*Україна в трансрегіональному
вимірі політики ЄС* 76

Г. А. Гайдукевич

*Новая генерация украинцев
и государственное двуязычие
в Украине* 82

О. М. Міхатуліна

*Порівняльне правознавство
як засіб зближення трудового
законодавства України із
законодавством Європейського
Співтовариства* 92

Б. В. Бернадський

*“Українське питання” у роки
Першої Світової війни
(крізь призму політичної
поліції)* 96

Нгуен Куинь Май

*Энергетические региональные
структуры безопасности
Евразии* 111

І. М. Прядко

*Стан кустарно-ремісничої
промисловості в Україні в період
НЕПУ (у 20-х роках XX ст.)* 118

О. В. Безручко

*Українізація
та інтернаціоналізація кіноосвіти
у 20–30-х роках XX ст.* 124

Артем Панакін

*Ставлення української влади до
польських військових формувань
в Україні у 1917–1918 рр.* 133

Н. А. Дорошенко

*Історія виникнення спільних
підприємств як фактора
економічного зростання
країни* 138

В. А. Гудов

*Сприйняття аварії на ЧАЕС
світовою спільнотою та
майбутнє атомної енергетики* 142

“УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ)

Актуальні проблеми українознавства, с. 96–110

Так зване “національне питання” завжди займало одне із чільних місць у державній політиці Російської імперії. З початку XX ст. досвід нещодавно програної війни змушував замислитись над питанням, як поведуть себе національні окраїни у новому конфлікті. Відповідь на нього могла дати лише таємна поліція. Інформуючи органи влади, спецслужби впливали на їх політику. Поряд із цим, свою інформацію вони подавали, коригуючи її відповідно до панівних у вищих сферах поглядів. Складалося своєрідне замкнуте коло, яке змогла розірвати лише революція.

Антиукраїнська діяльність жандармів визначалася кількома завданнями. По-перше — це ліквідація українського руху в самій імперії та недопущення консолідації наддніпрянських і галицьких українців. По-друге, інформування органів влади про український рух, роль та місце “українського питання” у міжнародних відносинах, дискредитація цього руху на міжнародній арені, його розклад і дезорганізація. З початком бойових дій у 1914 р. значна увага почала приділятися протидії розвідувально-підбивній діяльності проавстрійськи налаштованих українців

та проведенні репресивної політики на новозахоплених землях.

Обізнаність таємної поліції щодо українського руху залежала від низки факторів: наявності та якості агентури в партіях чи організаціях, тривалості їх діяльності, дотримання ними вимог конспірації тощо. Зважаючи на те, що значна частина жандармських матеріалів була агентурного походження, сприймати їх треба з певною долею скептицизму. Окремі інформатори надавали відомості одразу по кількох партіях, та й сумнівність їх залишала бажати кращого. Ідейний агент — це вже досягнення радянських органів держбезпеки. Активно використовувався національний фактор. Скажімо, по українському руху працювали поляки, по польському — українці. Серед результативних агентів одного з кращих губернських жандармських управлінь — Волинського, можна виділити, наприклад, ксьондза Путану, за національністю латиша, який працював проти польського руху. А одним із найкращих агентів по українському руху був “Іван Гродський” — поляк Теодозій Пржездецький. До речі, зрештою його було оголошено таким, що не заслуговує довіри через зловживання спиртним і

схильністю до провокації [1, арк. 180; 2, арк. 147–151]. Досить результативно по поляках працював агент “Бульба”, національність якого коментарів не потребує. Звичайно, надмірної делікатності у висвітленні конкурентів усі ці агенти не виявляли.

Через розпорошеність та нетривалість багатьох осередків українського руху жандарми не могли зробити правильних висновків щодо їхньої діяльності, зібрати вірогідну інформацію, перевірити її істинність. Часто службовці таємної поліції самі мало розумілися у програмах українських політичних партій, тому в документах жандармсько-поліцейських органів зустрічаються грубі помилки. Установи таємної поліції не до кінця усвідомлювали масштабність українського руху. Вони фіксували вияви діяльності українських партій і займалися більше збором інформації, ніж її аналізом. Усе це впливало на якість інформації і, як наслідок, призводило до неправильних висновків та узагальнень [3]. Нерідкими були випадки, коли безглузді переслідування перетворювали на революціонерів цілком лояльних підданих.

Протягом останніх років відзначається введення у науковий обіг значної кількості архівних документів жандармсько-поліцейських установ. Причому більшість поданих у них матеріалів сприймається некритично.

З початком Першої світової війни, коли особливої актуальності набули ідеї національно-територіального розмежування, українське питання стало і суб'єктом міжнародних відносин. Слід зазначити, що доміну-

ючою в усіх країнах у той час стала ідея шовінізму, який розглядався як певна “ідеологічна зброя”, що мала посилювати готовність народів переносити тяготи війни. Принагідно зауважимо, що сепаратизм “російських” українців був перебільшеним. Магічний вплив тут справляла термінологія. Кожний громадський чи політичний діяч, який називав себе українцем, а не малоросом, вважався потенційним сепаратистом і симпатиком Австро-Угорщини, а самі українці вважалися не нацією, а політичною партією. Тому й у жандармських документах, наприклад, федералістські погляди Грушевського майже не відображалися. Він зображався тільки як сепаратист і “мазепинець”. Неприємним сюрпризом стали події 1917 р., коли в багатьох місцевостях Полтавщини та Правобережної України український рух очолили благонадійні малороси і, навіть колишні діячі чорносотенних організацій.

З початком війни і оголошенням на більшій частині Наддніпрянщини воєнного стану царські власті посилили поліційні репресії проти українства. Продовженням політики уряду щодо українського руху в Російській імперії була і діяльність її державних структур у Галичині. Тут національна політика російського уряду визначалась відомими зверненнями Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича. Стосовно українців у них йшлося про звільнених російських людей, яким знайдеться місце в лоні матінки Росії [4, 33–38]. Незадовго перед цим головнокомандувач отримав інформування Департамен-

ту поліції у якому, на прикладі діяльності москвофілів, “обґрунтовано” доводився російський характер новозахоплених територій.

На окупованих територіях було створено генерал-губернаторство, а в жовтні 1914 р. розпочав роботу організований при ньому жандармський відділ. Очолила його людина з репутацією фахівця з українських питань, колишній начальник Волинського губернського жандармського управління О. Мезенцев.

Про діяльність О. Мезенцева у ті часи залишилося чимало суперечливих свідчень. Досить емоційно картину жандармських переслідувань українців у Галичині подав М. Грушевський [5, 10–11]. Д. Дорошенко, який спочатку з ним погоджувався, після ознайомлення з документами свою думку змінив. Окремі ексцеси і справді могли мати місце, але лише під час евакуації у 1915 р., а до політичних переслідувань відношення не мають. Російська політична поліція вдавалась і до провокацій і до фальсифікацій, однак тотальних переслідувань не було. Репресивна складова жандармської діяльності відображена у звіті, підготовленому Мезенцевим після залишення Галичини. У ньому зазначалося, що протягом кількох місяців очолюваним ним відділом було проведено близько 1000 обшуків і 1200 арештів. 578 осіб (зокрема 34 представника уніатського кліру) за постановою генерал-губернатора було заслано у віддалені райони Росії [6, 90]. Сюди включено заарештованих і висланих представників усіх національних груп та політичних партій, а також заарештованих за звинуваченнями в шпигунстві.

На підставі наведених цифр можна зробити висновок, що незважаючи на антиукраїнську спрямованість російської політики, жандарми діяли досить виважено, особливо, порівнявши їх з австро-угорськими колегами, які в 1915 р. розпочали справжній терор проти власних співвітчизників. Утім і щодо російських окупаційних властей, наведені цифри не відображають повного обсягу репресій, оскільки, окрім жандармського відділу, арештами і висилкою підозрілих осіб займалися і військові власті.

Варто також зауважити, що при розв’язанні українського питання російські власті так само, як і австро-угорські, значною мірою виходили з україно-польської розв’язки. У цьому протистоянні російські власті, зважаючи на спрямованість антиукраїнської політики та наявність польського лобі у вищих органах влади Російської імперії, безумовно, взяли сторону останніх. При цьому польський елемент також вважався підозрілим. Політику російських властей у Галичині відомий російський політик П. Мілюков розцінив у своєму виступі в Думі як “європейський скандал”. Заради справедливості, варто зазначити, що говорячи про європейський скандал, напевно, лише один Мілюков мав на увазі переслідування українців. Самі європейці, критикуючи русифікаторську політику в Галичині, зазначали, що такі дії справили негативне враження на поляків і вимагали від царського уряду переглянути свої підходи щодо польського питання [6].

Своїм територіальним домаганням стосовно західноукраїнських

земель самодержавство надавало також і релігійного забарвлення. Пропаганда проголосила боротьбу за викорінення католицизму й уніатської церкви з колишніх православних земель та повернення населення у дідівську віру.

Не випадково, що з перших днів війни, основна увага зосередилася на особі греко-католицького митрополита А. Шептицького. Це справді був розумний, енергійний і авторитетний ворог Росії і насамперед російського православ'я. У листі до С. Сазонова управляючий справами МВС М. Маклаков зауважував, що саме Шептицький перетворив мазепинство і пропаганду на політичну зброю [7, № 3, 57]. Роздратування викликала й ефективна контрпропаганда.

Окрім цих “гріхів”, що справді мали місце, жандарми приписували Шептицькому і закулісне керівництво Українською національно-демократичною партією. На їхню думку, це була “найбільш велика і впливова партія”, головний центр мазепинського руху, що мав “...численні організації, керівниками яких виступали переважно священики-мазепинці та адвокати” [8, 204]. Також Шептицький звинувачувався у систематичних доносах на проросійськи налаштованих галичан, що служило підставами для їх переслідувань австро-угорськими властями. Від кожного священнослужителя він нібито брав зобов'язання виконувати всі накази єпархіального архієрея не тільки в церковних, а й в політичних і суспільних справах, не належати до русофільських організацій і гуртків, не читати російських газет і книг і

відповідним чином обробляти населення. У разі порушення цього зобов'язання священикам загрожувало негайне звільнення без права на пенсію. Аналогічну клятву, зі слів Маклакова, брали і з прихожан [7, № 3, 58].

Отож зрозуміло, що коли незадовго до захоплення Галичини російською армією, новопризначений генерал-губернатор окупованих територій граф Г. Бобринський наказав скласти списки найвидатніших українців, то на першому місці був митрополит А. Шептицький [9, 57]. Уже після перших військових успіхів почали розглядатись плани його арешту і вивезення до Росії, а за потреби й ліквідації. Про це писалося в опублікованій переписці М. Кудашева і С. Сазонова. Загальне керівництво заходами здійснював відомий ксенофоб генерал М. Янушкевич, який у серпні 1914 р. віддав наказ знайти й заарештувати Шептицького (живим або мертвим), а також зазначив, що “не посоромиться наказати покінчити з ним” [7, № 2, 116].

Стривожений такою рішучістю генерала від інфантерії С. Сазонов домігся аудієнції в Миколи II та попередив того про можливі зовнішньополітичні наслідки. Зрештою, стосовно Шептицького було прийнято рішення — змусити виїхати, однак законними методами. Відповідальність за успішне проведення цієї акції повністю покладалася на начальника — полковника новоствореного жандармського управління.

Окрім усього іншого, з висилкою Шептицького пов'язувався й успіх антиуніатської акції [7, № 2, 116–117]. За митрополитом було встановлено щільний негласний нагляд,

керівництво яким доручили досить неординарній постаті — жандармському ротмістру К. Ширмо-Щербинському. Цей ротмістр був наділений усіма якостями справжнього авантюриста: енергією, інтелектом, чималою відвагою та неперебірливістю у засобах. Він стежив за Шептицьким, очікуючи найменшої похибки з його боку, яку можна було б використати.

Справа ускладнювалась тим, що Львів перебував у сфері дії 8-ї армії, командувач якої О. Брусилов був людиною досить толерантною і терпимою. Важко зрозуміти подальші дії А. Шептицького. Можливо, через надмірну впевненість у тому, що його не наважаться зачепити, зважаючи на міжнародний резонанс, а можливо, навпаки, через усвідомлення того, що його доля вирішена, незалежно від учинених дій.

Тож на відповідні повідомлення Мезенцева Брусилов відреагував досить дивно й обмежився попередженням [10, 98]. У літературі побутує думка, що незважаючи на дане Брусилову слово, митрополит лише посилив пропагандистську діяльність. 19 вересня 1914 р. у Львові його заарештовано. Спочатку Шептицького було вивезено до Курська, а потім — до монастирської в'язниці у Суздалі.

Після бесіди з Брусиловим, 6 вересня, у першу неділю після зайняття Львова, Шептицький відслужив молебень в Успенській церкві, після чого прочитав проповідь. У ній він змалював жахи війни та закликав частіше звертатися до Бога. В соборі було чимало російських солдат, тож Шептицький, звертаючись до вірян,

звернувся і до них, закликавши використати падіння кордонів і зблизитися, взаємно збагативши один одного: “Ви можете, наприклад, поділитися з нами своєю набожністю і глибоким благочестям. І ми також не залишимося у вас в боргу. Та передусім ми повинні підійти ближче один до одного, хоча багато в чому ми і так уже близькі. У вас те саме богослужіння, що і в нас. Ви називаєте себе “православними”, і в нас також православна віра. Однак наше “православ’я” — церковне, а ваше — державне і, так би мовити, “казенне”. Це означає, що ви робите опорою свого православ’я державну владу. Ми ж, навпаки, черпаємо духовну силу з нашої єдності зі Святою Католицькою Церквою, через яку нисходить благодать Божа і в якій заховане справжнє джерело спасіння. Якраз це ми і можемо вам дати...” Наголосивши на тому, що в його особі віруючі можуть знайти готового на усякі жертви пастора, греко-католиків він закликав до вірності ідеалам, поблажливості і тоді прийде час миру [11].

Незрозуміло, чому саме цю проповідь Шептицький виголосив, але й справді, ряд моментів можна було тлумачити двояко. Присутній на проповіді Ширмо-Щербинський одразу проінформував керівництво, акцентувавши увагу на другій її частині. В донесенні воєнному губернатору генералу Шереметьєву він зауважив, що Шептицький “закликаючи народ до молитви за воюючих на полі бою, вказав на те, що ті, які прийшли з Росії, також православні, однак православ’я їх далеко не те, яке сповідують греко-католицькі православні; наше православ’я, — говорив

далі митрополит, — є православ'я вільне, чисте, під главенством Папи Римського, православ'я ж тих, що прийшли до нас — православ'я синодальне, казенне, а наскільки добрим є все казенне, ви й самі знаєте...” [11]. Таким чином, лише дещо скоригувавши виголошену проповідь, жандармський ротмістр домігся того, що вона набула зовсім іншого звучання.

Інформація досягла мети. Військове керівництво чекало від Шептицького ворожих дій і жандармська інформація повністю підтвердила їх побоювання. І Шереметьєв, і Брусилов були вражені підступністю Шептицького. Тим не менше, кілька днів він користувався повною свободою. Однак, судячи з усього, готувався до арешту. Уникав будь-яких розмов про політику та призначив вікарія, який мав його замінити. Невдовзі Шептицького вислали.

Унаслідок таких дій його ім'я набуло ореолу мучеництва. Факт арешту греко-католицького митрополита почав активно використовуватись у міжнародних відносинах. Навіть союзники Росії з Антанти через своїх послів Дж. Б'юкенена та М. Палеолога бомбардували царський уряд проханнями про звільнення Шептицького, наголошуючи на негативному враженні, яке арешт справив на “їхніх” католиків.

Досить бурхливою була реакція Ватикану. Як мінімум, Папа вимагав ознайомлення із висунутими проти Шептицького звинуваченнями. І подальше ув'язнення, і можливе звільнення А. Шептицького негативно вплинуло б на міжнародний імідж Росії. Тому всі спецслужби отримали наказ шукати докази підривної діяль-

ності Шептицького, які можна було б представити світовій спільноті.

На слід цих доказів жандармам вдалося вийти завдяки інформації агента “Брюнета” з числа активних москвофілів. У лютому 1915 р. в соборі св. Юра нарешті було знайдено таємний архів, у якому містилися дані як про підривну, так і про розвідувальну роботу А. Шептицького проти Росії [12–14]. Заарештований архів відправили до Департаменту поліції. Ретельне вивчення документів викликало ще більші претензії до їхнього власника.

Серед основних звинувачень можна відзначити зв'язок з “російськими католиками”, нелегальні поїздки до Росії, організацію підпільних уніатських центрів і підготовку емісарів, керівництво політичним рухом так званого “українофільства”, що вело боротьбу з Росією, діяльність, спрямовану на розчленування Російської імперії [7, № 2, 105]. Особливу зацікавленість викликав план перебудови “Російської України” після вступу туди “переможної австрійської армії”. До речі, Вільгельму Габсбургу (Василію Вишиваному), всупереч багатьом твердженням, у цьому плані місця не знайшлося. 26 березня 1915 р. на прохання міністра закордонних справ С. Сазонова міністр внутрішніх справ М. Маклаков передав ці дані до МЗС. Після їх обнародування питання щодо долі А. Шептицького не піднімалося аж до 1917 р.

Варто додати, що зі слів Мезенцева, таємний архів Шептицького надав “повне і справжнє висвітлення” ролі митрополита, як керівника і координатора українського руху

як у Галичині, так і в Україні. На думку жандармського полковника, знайдені документи настільки повно розкривали українське питання, що саме ця робота стала розвиватися швидше за інші напрями [15, арк. 171–190 зв.].

Широкомасштабні розшукові дії проводилися і стосовно М. Грушевського — “одного з головних вождів мазепинського руху”, діяльність якого в жандармському висвітленні спрямовувалася “на створення суверенної держави”. На початку війни М. Грушевський із незрозумілих причин прибув в Україну і, звинувачений у підривній діяльності, був висланий за її межі.

У січні 1915 р. були підбиті перші підсумки роботи Тимчасового жандармського управління в Галичині. Проаналізувавши цей документ, український вчений О. Сарнацький робить висновок, що попри всі старання, зібрані жандармами матеріали не завжди ними були перевірені і досить часто не відповідали тому, що є насправді. Як приклад він навів слова Є. Чикаленка: “Мені й на думку не спадало, що галицькі москвофіли вигадали про мене таку злісну й небезпечну нісенітницю, а жандармський полковник, сліпо вірячи їм, післав своєму начальству таке донесення” [8, 434–435]. На їх підставі Департамент поліції видавав відповідні циркуляри, що надсилалися на місця. Попри те надходила і цінна інформація про підпільну діяльність українських організацій, зокрема про нелегальну частину діючого на законних підставах українського комітету “Товариства надання допомоги населенню півдня Росії, що потер-

піло від воєнних дій”, канали зв’язку закордонних соціалістів та есерів з Україною. Очікувався приїзд в Одесу через Румунію Л. Цегельського та А. Жука. Варто зауважувати, що на повідомленнях містилися примітки “за неперевіреними агентурними даними”.

В очах як російського уряду, так і суспільства загалом, тінь на весь український рух, який підтримував сталі зв’язки з Галичиною, кинула поява сепаратистів — вихідців з Росії, що відкрито орієнтувалися на ворожий блок. Мається на увазі Союз визволення України. Боротьба проти СВУ стала одним із важливих напрямів роботи органів політичної поліції. Однак жандармські документи щодо діяльності цієї організації слід використовувати з більшою обережністю, ніж будь-які інші. Справжній масштаб роботи СВУ залишився невідомим, та зважаючи на те, що вона повністю вписувалась у жандармську концепцію українського руху, до СВУ стали прив’язувати усі вияви “мазепинства” в Україні.

Так, 11 березня 1915 р. на місця надійшов таємний циркуляр Департаменту поліції, яким до відома начальників ГЖУ доводилося, що з початком війни з Галичини до Києва виїхала група видатних мазепинських діячів, яка везе із собою велику кількість відозв під назвою “До української нації” із закликом до заколоту. До групи входили Л. Цегельський і В. Будзиновський, соціалісти М. та Л. Ганкевичі, І. Сіяк, українські есери Ф. Корольов, Ю. Бачинський, О. Скоропис-Йолтуховський та представник “Народного комітету УНДП” доктор С. Баран [8, 226–227]. Тобто

в Україну “приїхали” усі відомі жандармам активні діячі. Невдовзі було “виявлено” і чимало “агітаторів”.

Так, у грудні 1915 р. в Одесі був заарештований біженець М. Лавров, який працював помічником повара у воєнному училищі. Зважаючи на підозріле ставлення до галичан, за ним встановили посилений негласний нагляд. Після отримання інформації про його причетність до українського руху в Галичині, Лавров був затриманий. На допиті він повідомив, що на Батьківщині, в Жидачеві, був членом організації, яка в жандармському висвітленні фактів отримала назву “Союз для визволення України” і дав щодо неї відверті свідчення. Інформацію визнали цінною. Зокрема, жандарми “дізналися” про українські організації в Жидачеві напередодні війни, а також про існування організації “Український союз”, центр якої знаходився у Львові. Організація була настільки законспірованою, що в Росії її членів ніхто не знав [16, арк. 55–56]. Подібної “цінної” інформації було чимало.

Зрештою, навіть у узагальнювальних аналітичних документах Департаменту поліції про роботу СВУ в Україні містилося чимало міфічних відомостей. Та й навіть список членів організації складався за публікаціями у “Віснику СВУ” [17, 348–349].

На початку XX ст. в антиукраїнській діяльності спецслужб з’явився і контррозвідувальний аспект. Тобто, окрім сепаратизму, багатьох українських діячів (інколи обґрунтовано) підозрювали й у шпигунстві. У 1911 р. в Російській імперії створюється спеціалізована контррозвідувальна служба. Після початку Першої світо-

вої війни, за логікою подій, військова контррозвідка все більше стала набувати рис політичного розшуку [18]. Військові контррозвідники встановили, що, окрім політичної пропаганди, СВУ займається диверсійною роботою та активно вербує добровольців у “російській” Україні. Цим займається Д. Донцов, який їздить Україною, виконуючи доручення М. Гаврилка (!) [19, 29]. А в 1916 р. розпочалися розшукові дії щодо міфічного київського комітету визволення України.

Жандарми також значні зусилля приділяли агентурній розвідці та координації дій з контррозвідувальним відділенням штабу армій Південно-Західного фронту. Істотна увага приділялася збору інформації щодо “політичної пропаганди” ідей українства серед російських військовополонених в Австро-Угорщині й Німеччині.

За свідченням агентури, в цьому напрямі активно працював колишній лідер УСДП в Буковині Д. Безпалко. Надходили й інші відомості: “Австрійці не обмежуються українською пропагандою серед полонених, але ведуть таку і серед населення зайнятих ними областей Волинської губернії. Для цього ними, між іншим, вводяться і школи з викладанням українською мовою... Активну агітаційну роботу серед російських полонених проводять члени Союзу визволення України А. Жук, В. Дорошенко, Л. Ганкевич та Гавриленко”. Протягом усього 1916 р. до Департаменту Поліції надходили відомості, що члени СВУ Левицький і Донцов відкрили в усіх містах підросійської України “Націо-

нальні Українські Комітети”, одним із завдань яких стало “розслідування ставлення мешканців русинських поселень до Російської влади, при цьому за вказівками ...здійснюється жорстока розправа” [17, 348–349]. Такого роду інформація, у якій вірогідні дані перемішались із вигадками, впливала на державну політику. А. Жук та В. Дорошенко взагалі були “улюбленими” персонажами російських спецслужб. Вплив і розмах їхньої діяльності перебільшувався. Їм часто приписувались найрізноманітніші підривні дії, що вчинялися чи здавалися такими у роки війни.

Проте не слід судити жандармів та військових контррозвідників надто суворо. Навіть один із “кураторів” СВУ, керівник розвідувальної служби Австро-Угорщини М. Ронге у своїх спогадах зазначив, що й донині (тобто на час написання мемуарів на початку 30-х років) не знає, чи мав СВУ хоч якісь зв’язки в Україні, чи ні [20, 71].

Наступ австро-угорських військ, розпочатий у квітні 1915 р., мав наслідком визволення до літа всієї Галичини і окупацію частини Волині. Відступ російської армії супроводжувався новою антиукраїнською хвилею. Однак невдовзі царський уряд послабив свою антиукраїнську політику. Та й у документах спецслужб уже не було колишньої одностайності. Загрозливі відомості почали надходити з-за кордону. У багатьох донесеннях з тривогою повідомлялось, що відступ російських військ, наслідки великодержавної політики та австрійський терор підготували підґрунтя для полонізації краю. Галичани ж не вірять у повернення

Росії і масами переходять у католицтво. Отже, втрачається ґрунт для проведення москвофільської пропаганди. Значна частина зусиль як Департаменту Поліції, так і МЗС стала спрямовуватись на з’ясування планів ворожих держав щодо проголошення української і польської автономії. Зокрема, російський представник у Женеві В. Сватковський доносив, що поділ Галичини вже вирішений, однак це тримається в таємниці, щоб не дратувати поляків. Зазначалося, що “між поляками та українцями відбувається жорстока боротьба: прихована в Галичині і явна на Волині” [21, 97].

Надходили повідомлення про те, що новий австрійський військовий намісник Галичини генерал Колар повільно, але рішуче підтримує українців. Він здійснює заміну старост у населених пунктах, заміщуючи ці посади виключно українцями. Слід зазначити, що ця інформація була абсолютно невірогідною. Згідно з жандармською інформацією українські діячі шукали опори і в армії, де був сильним український елемент. Особливе обурення російської сторони викликав той факт, що німці трактували українців, як самостійну національність та створювали окремі табори для військовополонених українців.

Незважаючи на надзвичайні зусилля країн Четверного союзу у 1915 р., російську армію розгромити не вдалося і Росія з війни не вийшла. Водночас в українських політичних колах Галичини почало обговорюватися питання, як себе поводити у випадку можливої перемоги Антанти: чи бути до кінця з австрійцями,

чи спробувати домогтися мети (нехай і в більш скромних розмірах) у складі Росії? Значна частина галицького українського політикуму продовжувала орієнтуватись на Австро-Угорщину. Із суто тактичних міркувань така позиція була допустимою, але, як згодом з'ясувалося, вона стала стратегічною лінією поведінки українського політичного провуду. Він цілковито зорієнтувався на австрійську допомогу і діяв у цих межах аж до розпаду імперії. Це було помилкою. Ні Австрія, ні Німеччина у своїх воєнних програмах не надавали визволенню України такого значення, як це робила Росія для завоювання Галичини й Буковини. Вони також не збиралися через галицьких українців сваритися з поляками. На думку українського вченого М. Лазаровича, наслідком такої політики галицьких провідників стало подальше змішування двох протилежних ідей у поглядах українського загалу — самостійницької й австрофільської [22, 74]. Усе це призводило до підміни українських національних інтересів інтересами Австрії і, зрештою шкодило інтересам України.

Подібні дії відповідали планам самодержавства. Натомість, на підставі вивчення жандармських документів можна стверджувати, що найбільшою небезпекою урядові кола вважали об'єднання галицьких і наддніпрянських українців, відхід українського руху від австрофільства.

У Галичині силою, що більш-менш реально оцінювала тодішню міжнародну ситуацію, була група січового стрілецтва, яка гуртувалася навколо Д. Вітовського, і яка розглядала Австрію тимчасовим союзником. Були

й інші сили. Ідею української державності, побудованої на австро-німецькій геополітичній орієнтації, не поділяли не лише представники автономістсько-федералістської течії, а й, ще з довоєнних часів, радикали з групи М. Міхновського. Він вважав, що перемога Австро-Угорщини призведе до захоплення поляками Правобережжя і застерігав проти німецького експансіонізму. Втілення ідеї соборності Міхновський пов'язував якраз із приєднанням до Росії Східної Галичини і Буковини.

Цікавими є свідчення русофіла-священника Гаврила Гнатишака, які він дав після приїзду в Росію. В краківській тюрмі у нього була бесіда з одним із діячів українського руху, що потрапив туди випадково. Щодо того, до якої з воюючих держав відійдуть українські землі, останній, нібито, заявив: "Отче, це нас турбує менше всього. Під Україною вже є ґрунт. Ми виховали нашу молодь в українському дусі, а наші жінки просякнуті любов'ю до України. Ми завжди використовували те, що служило нашій меті, і якщо Росія нами заволодіє, ми станемо кращими москалями, ніж ви. Ми спробуємо захопити у свої руки всі товариства, усі відомства, перейдемо в православ'я швидше, ніж ви, бо між вас, особливо між вашого духовенства, є чимало противників православ'я. Ми зобразимо вас як неблагонадійних і пожертвуємо нашими жінками, які зрозуміють своє завдання, проторять нам шлях у середовищі вищих чиновників і прив'ють їм ідею України настільки сильно, що у сприятливий момент вони самі нам Україну створять" [21, 97–98]. Читання цих

рядків справляє досить суперечливе враження. Надто вже все це нагадує справи “шпигуна” Мясоєдова, “німецького агента” Леніна і маси їм подібних “справ”. В українському русі і справді з’явилась течія, яка вирішила орієнтуватись на Росію і це стримувало російських правих і їхніх симпатиків в органах влади, вплив яких значною мірою тримався на образі ворога, створеного з українців. Очевидно, почала готуватись нова афера із вселенською змовою проти Росії в найкращих традиціях конспірології. Тільки місце євреїв, масонів та інших мали зайняти українці.

Варто зауважити, що російські політичні кола почали переосмислювати основні підходи до українського питання. Так, В. Сватковський у квітні 1916 р. на основі здобутих оперативним шляхом матеріалів підготував аналітичну записку щодо українського руху з конкретними пропозиціями. Після повторного захоплення Галичини він рекомендував зробити управління краєм виключно воєнним до кінця війни, без втручання цивільної адміністрації. У цьому плані бажаними були заяви на користь українців, які сприяли б порозумінню з місцевим населенням. Під російським наглядом діяли б українські культурні установи. Передбачався контакт і з поміркованими та найменш ворожими до Росії українцями як у Росії, так і в Австро-Угорщині. Сватковський не виключав можливості й української автономії. У висновку зазначалося, що після витіснення австро-німців із Царства Польського і Литви, “де вже введені німцями культурні автономії, можна зберегти головні

форми цих автономій, щоб не було протестів населення в європейській пресі і на мирному конгресі” [21, 98].

Надзвичайний вплив на подальший розвиток українського питання справив Брусиловський прорив. Передусім було звільнено значну частину захоплених австро-німецькими військами українських земель та знову зайнято частину Галичини. Завдано серйозного удару по планах проавстрійських українських політичних партій. Пожвавилася й інформаційна війна. Австро-угорську владу звинувачували в геноциді “руського” населення Галичини, а на адресу російського військового командування лунали старі звинувачення в українофобстві.

Насправді ситуація змінилась. Новий командувач Південно-Західного фронту О. Брусилов запропонував спростити порядок управління окупованими територіями та виключити з управлінських питань будь-яку політику. Релігійні, шкільні та інші проблеми відкласти на післявоєнний час. Москвофіли ж наполягали, щоб при владі обов’язково були представники РНС, інакше, на їхню думку, безпомічна маса простонароддя підпаде під вплив проавстрійських сил або органи місцевого самоврядування будуть представлені поляками.

Аналітики ж, із числа як фахівців МЗС, так і Департаменту поліції, радили ставитись до москвофілів обережно, щоб уникнути сліпого слідування у фарватері внутріпартійної політики. Зазначалося, що чимало українців ще не мають стійких політичних переконань і стосовно них варто зайняти вичікувальну позицію. Розроблялися заходи економічної

політики із захисту українського селянства, захисту від посягань поляків на Східну Галичину. Останнім було запропоновано пообіцяти Західну Галичину і Царство Польське, чим зміцнити їхню проросійську орієнтацію.

Правлячі кола Російської імперії до останніх днів її існування займали непримиренну позицію щодо українського руху не тільки за австрофільську орієнтацію певної його частини (щодо польських австрофілів ставлення було іншим), а тому, що вважали його загрозою єдності російського народу і цілісності держави.

У серпні 1916 р. знову було створено Тимчасове жандармське управління при воєнному генерал-губернаторстві в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни. Його особовий склад тепер уже не ставив собі за мету переслідування місцевих мешканців за ознаками мови та культурного життя. Основну увагу було зосереджено на виявленні шпигунів і політичних агентів Австро-Угорщини і Німеччини.

Потрапляли під переслідування й власне українські політичні діячі. Однак вони формально застосовувались до них, як до агентів ворожих держав. Зрештою закон про державну зраду 1912 р. давав каральним органам настільки широке поле для маневру, що під відповідну статтю можна було підвести будь-кого. Для прикладу: як австро-угорський шпигун був висланий видатний російський розвідник В. Кривош. Карного покарання зазнав і згадуваний вже агент “Брюнет”, що провинився перед “рідним” відомством.

У цей час у надрах Департаменту поліції готується ще один документ,

який мав донести до місцевих адміністративних властей інформацію про український рух як про небезпеку для Російської імперії. Його автори — прихильники старих методів боротьби, робили спробу залучитись широкою адміністративною підтримкою в обстоюванні своєї стратегії вирішення національного питання після війни. Йдеться про так звану “Записку про український рух в 1914–1916 роки з коротким нарисом цього руху як сепаратистсько-революційної течії серед населення Малоросії”. Повторилася ситуація другої половини ХІХ ст. Тоді представники урядових кіл — нейтрально налаштовані до українського руху, були переконані в його смертельній небезпеці для імперії аналітичним узагальнювальним і тенденційним доносом В. Юзефовича. Його записка була передана до корпусу жандармів, який і довів цю інформацію до урядових кіл.

Документ 1916 р. містив матеріали з таємного архіву Шептицького, агентурну інформацію, відомості москвофілів та представників правих партій. Вигадки в ньому переплелися з правдою і так само, як свого часу записка Юзефовича, змальовували загрозливу картину українського сепаратизму.

Історія, ідеологія та практична робота українства бактеризувалась як громадсько-політична сепаратистсько-революційна течія, причому діяльність закордонної групи “російських” українців відділялась від практичної роботи тих українців, що жили в Росії. Тобто давався жандармський варіант розвитку українського національного руху. Жандарми

дійшли наступних висновків. Український рух у Росії усіх відтінків і напрямів є рухом антидержавним і якщо за культурно-просвітницьким напрямом українства можна визнавати відносну безпеку для державного порядку, то цю безпеку при широкому державному погляді варто вважати справою часу. Адже у виключно культурній течії українства посіяні зерна відособленості населення Малоросії, що називається українським народом, — тієї відособленості, на ґрунті якої можуть легко зрости дуже привабливі для українців політичні тенденції, що загрожують державному порядку. Так, ніби і не було трьох років війни. Сутність українського руху автори цього документа зводили до відторгнення України від Російської імперії і утворення з неї самостійної політичної одиниці [23].

Варто зауважити, що це був уже третій документ. Перший було підготовлено Мезенцевим, коли він підбирав підсумки своєї роботи в Галичині. Другий, із незначними правками, вже як узагальнювальний документ по українському руху, надіслано ним до Департаменту поліції. Саме цей документ був опублікований та прокоментований О. Гермайзе в 1926 р. [17]. Згадана ж Записка є, фактично, точною копією творіння Мезенцева. Єдине, що вона вже подавалась як документ Департаменту поліції.

Звернувши увагу на низку недоречностей, відомий український учений пояснює це поганою обізнаністю жандармів із реальним станом справ в українському русі, що й зумовило ряд помилкових висновків. Поряд із цим, нещодавно виявлені документи

дають підстави говорити і про пряму фальсифікацію.

Сумну роль тут відіграв активний москвофіл і журналіст газет “Новое время” і “Прикарпатская Русь” А. Веретельник, що згодом змінив своє прізвище на Веретельникова. Він же і є агент “Брюнет”, і “Галичанин”. Дивним чином ця людина виступала секретним співробітником якраз тих жандармських управлінь, з надр яких виходили найповніші узагальнювальні документи щодо українського руху.

Веретельник був досить цінним і високооплачуваним агентом, що перебував на зв'язку у полковника (згодом — генерала) Мезенцева. Досить зауважити, що його місячна платня коливалася в межах 150 крб. Це при тому, що штатний філер отримував близько 30–40 крб. Агент “Брюнет” відзначився під час розшуку таємного архіву митрополита Шептицького, дав цінні відомості про діяльність “Юнацької спілки” та багато іншого [24, арк. 112]. Утім, за потреби, він не гребував і вигадками. Тим більше, що будучи “в темі”, вигадував він досить правдоподібно й отримував за це винагороду. Так, високу оцінку отримали вигадки Веретельника про діяльність СБУ в Україні, зокрема, його таємний осередок в Одесі, про діяльність українофілів у Києві та проведення ними з'їзду, українські революційні організації. Значна частина цих фантазій потрапила до звітів Мезенцева, а згодом і до записки Департаменту поліції. Будучи начальником Полтавського губерньського жандармського управління Мезенцев розібрався, що має справу з аферистом і виключив того з

агентурного апарату [24, арк. 113]. Та попри виключення агента “Галичина”, надана ним неправдива інформація цілком свідомо продовжувала використовуватись. Надто вже вона вписувалась у панівні концепції.

Після втрати жандармської прихильності Веретельник потрапив до рук російської контррозвідки, яка ще з 1915 р. підозрювала його, як австро-угорського шпигуна. Після Лютневої революції 1917 р., коли масово публікувались таємні документи та списки агентури, було викрито і Веретельника [26]. Подальша доля агента невідома.

Історія завжди була ефективною зброєю у зовнішньополітичній боротьбі. Особливо ефективним є використання оригінальних історичних документів. Досить популярним є і згаданий документ, зважаючи на поширеність чорносотенної ідеології на пострадянському просторі. Окрім Інтернету, його було озвучено і в збірнику “Українська хвороба російської нації” (2004 р.) [25]. Широкий загал громадян РФ ознайомлюється з українським рухом на прикладі жандармських писань столітньої давнини. До речі, крім зазначеної Записки в цьому збірнику розміщено статтю ще одного жандармського агента С. Бендасюка, присвячену історичному розвитку українського сепаратизму у Львові. Цю статтю було опубліковано у Львові в 1939 р. Слід зазначити, що напрацювання російських жандармів виявилися корисними і польським шовіністам.

На загальному фоні ворожого, або байдужо-підозрілого ставлення до українського руху, разючу відмінність становили ті українські землі,

які безпосередньо підпорядковувалися командуванню Південно-Західного фронту. Його командувач був доволі непогано ознайомлений із національними проблемами. Знав реальний стан українського руху. Через масонські зв'язки був особисто знайомим із багатьма його лідерами, тому на підконтрольних територіях проводив досить ліберальну політику. Зокрема, на щойно зайняті території не допустив правих. Згідно з його наказом жандарми навіть вигнали чорносотенців, що намагалися повернутися до Галичини. За повідомленнями часопису “Украинская жизнь”, редактором якого був С. Петлюра, у звільнених та новозахоплених територіях почали відкриватися українські школи [27]. Про це свідчать і матеріали земських і міських союзів. Брусилов також озвучив ідею щодо створення українських національних збройних формувань у складі російської армії. У січні 1917 р., за його поданням, штаб Верховного головнокомандування видав розпорядження про використання у суді, поряд із російською, усіх місцевих слов'янських мов. Це рішення певною мірою узаконило офіційний статус української мови.

Проте за кілька місяців у Росії вибухнула революція і потреба в будь-яких дозволах відпала.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 2233. — Оп. 1. — Спр. 143.
2. Там само. — Спр. 141.
3. Стромилук Л. В. Боротьба таємної поліції Російської імперії про-

- ти українських політичних партій (1900–1914 рр.). [Рукопис]: Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук за спец.: 07.00.01. “Історія України”. — Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007.
4. *Блументаль Ф.* Буржуазная полит-работа в мировую войну. 1914–1918. Обработка общественного мнения. — М. — Л.: Гос. изд-во отдела военной лит., 1928.
5. *Грушевський М. С.* Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. — К.: Либідь, 1992. — 46 с.
6. *Палеолог М.* Царская Россия во время мировой войны: Пер. с фр. — М.: Междунар. отношения, 1991. — 240 с.
7. *Одинцов М. И.* Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России: Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. 1914–1917 гг. // Ист. зап. — № 2. — С. 103–128; № 3. — С. 41–92.
8. *Сарнацький О. П.* Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.): Монографія / Сарнацький О. П. — Запоріжжя: ЗНТУ, 2006. — 709 с.
9. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К.: Укр. письменник, 1993. — 413 с.
10. *Брусилов А. А.* Мои воспоминания / Предисловие П. А. Жилина. — М.: Воениздат, 1983. — 256 с.
11. *Бурман фон, диакон Василий.* Леонид Федоров: жизнь и деятельность // http://www.agnuz.info/tl_files/library/books/Burman_Leo_Fed/page14.htm
12. *Правда про унію.* Документи і матеріали. — Л.: Каменяр, 1981. — С. 137–139.
13. *Винтер Е.* Папство и царизм: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1964. — С. 49.
14. *ЦДІАУ у м. Києві.* — Ф. 1335. — Оп. 3. — Спр. 206.
15. *Там само.* — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 10.
16. *Там само.* — Ф. 2233. — Оп. 1. — Спр. 97.
17. *Гермайзе О.* Матеріали до історії українського руху за світової війни // Укр. археографічний зб. — К., 1926. — Т. 1. — С. 346–395.
18. *Бернадський Б. В.* Охорона державної таємниці, як складова частина контррозвідувальної діяльності Департаменту поліції МВС Російської імперії (на прикладі українських губерній): Монографія / Б. В. Бернадський. — К.: Наук.-вид. від. НА СБ України, 2010. — С. 228–253.
19. *Сводка № 1* агентурных сведений об организации шпионажа в Австрии против России за данными Контрразведывательного Отделения Штаба Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта к 1 сентября 1915 г.
20. *Ронге Макс.* Разведка и контрразведка: Пер. с нем. — К.: Синто, 1993. — 240 с.
21. *Савченко В. Н.* Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) // Отеч. ист. — 2004. — № 2. — С. 96–113.
22. *Лазарович Микола.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. — Т.: Джура, 2005. — 592 с.
23. *Записка* об украинском движении 1914–1916 годы с кратким очерком этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // http://www.ukrstorcom/ukrstor/ivanov_report01.html
24. *ЦДІАУ у м. Києві.* — Ф. 2233. — Оп. 1. — Спр. 29.
25. “Украинская” болезнь русской нации. — М.: Имперская традиция, 2004. — 560 с.
26. *Киевская мысль.* — 1917. — 29 марта; 7 апр.
27. *Украинские школы* в оккупированных местностях // Укр. жизнь. — 1916. — № 10–11. — С. 111–112.